

До питання статусу біблійної символіки в семантичній площині фразеологічних одиниць

О.О. Решетняк*

Донбаський державний педагогічний університет, м. Слов'янськ, Україна

*Corresponding author. E-mail: rechetnyak@inbox.ru

Paper received 21.07.15; Accepted for publication 31.07.15.

Анотація. Стаття присвячена актуальному питанню статусу біблійної символіки в семантичній площині фразеологічних одиниць; аналізу основних підходів до їх класифікації; визначенню особливостей фразеологізованих символів як маркерів оцінної семантики в сучасній українській лінгвокультурі.

Ключові слова: *Біблія, символ, символіка, лінгвокультура, фразеологія, фразеологізовані одиниці*

Типові образи як підгрунтя семантики фразеологічних одиниць і наявність у їхній структурі символів чи еталонів світосприймання – це результат колективного уявлення лінгвокультурної спільноти про спільний досвід [12, с. 249]. Символьна образність Біблії є закладом позначенням надприродного, усвідомлення й переживання індивідом вищих соціокультурних цінностей. Саме образність і загальнолюдська адресність надають таким символам психологічної привабливості й виповнювальної значущості. Численні дослідження з фольклористики, культурології, міфології, етнографічні матеріали, літературознавчі студії, філософські пошуки сутності символу, аналіз несвідомого та з'ясування механізмів дії символів сновидін у психології є підгрунтям студіювання поняття *символ* лінгвістичними засобами. Дотепер не до кінця розв'язаним лишається питання статусу біблійної символіки в семантичній площині фразеологізованих одиниць, побіжно студійоване в сучасній лінгвокультурології (Ю. Гвоздарев, В. Калашник, В. Кононенко, С. Головащенко, С. Єрмоленко, В. Ужченко, М. Демський, О. Куцик, Л. Запорожець, Г. Бурдіна, І. Вудвуд, А. Коваль, Л. Шевченко, Л. Ткач, Т. Мороз та ін.). Тому метою праці є саме уточнення статусу біблійної символіки в семантичній площині фразеологічних одиниць.

Людська діяльність оцінює реальність різноаспектно, за різними параметрами: прагматичним, естетичним, моральним, релігійним тощо. Особливість фразеологічної репрезентації світу є те, що одиниці цього рівня позначають фрагменти ділянок, дещо відмінні від охоплених одиницями лексичного рівня. Певна частина фразеологізмів має здатність транслювати особливий образ світу, „відсилаючи” до сцен та сценаріїв, до сукупності дій чи процедур як діяльничого процесу, створюючи світ прототипних (стереотипних) ситуацій. Фразеологія – це особлива площина, у якій різноманітні реалії отримують символічне маркування. На переконання О. Левченко, „... фрагментарність фразеологічної системи та репрезентованої нею картини світу компенсує високий рівень дискретизації певних ділянок, відмінних від тих, які категоризує лексика” [9, с. 29]. Особливість фразеологічного символу полягає в його полісемантичності, у джерелах сформованості на підставі засадних уявлень, що потребують експлікації на мовному рівні певного концепту чи його ядра-прототипу як підгрунтя символу. „Прототипна модель уможлиблює з'ясування підвалин творення символів і, зокрема фразеотворення”, – стверджує О. Левченко [8, с. 27]. Залучення символів до фразеологічної системи спричиняє, по-перше, згортання коду, оскільки символіка маніфестує емоційність, образність, експресивність, власне, є маркером оцінної семантики; по-друге, маркування фразеологізму національно-культурною своєрідністю.

На думку А. Баранова, тенденція до економії гносеологічного простору спричиняє ритуалізацію мислення індивіда та його мовленнєвої поведінки. Такий процес притаманний саме тим проблемним ділянкам, що є чітко структурованими, а поведінка – регламентованою. Фрейми і прототипи, власне, є єдиним засобом економії зусиль, бо це „ідеалізовані когнітивні моделі”, і вони перетворюють будь-яку уні-

кальну ситуацію на стандарт, у якому втілено попередній досвід людини [2, с. 301].

Система образів, закріплених фразеологічною площиною, є лакуною, яку заповнюють кумуляції світосприймання, співвіднесена з матеріальною, соціальною й духовною культурою певного етносу, а тому може засвідчувати її культурно-національний досвід і традиції. У мові фразеологізуються саме ті образні вислови, що асоційовані з культурно-національними еталонами, стереотипами, символами, міфологемами тощо. Отже, національно-культурна інформація, яку архіває фразеологія, різнотипна: вона є компонентом і концептуального, і вербального рівнів. Така мовна система – це вербалізований складник прототипних і стереотипних уявлень та оцінювання реалії соціумом, маркованих мовними знаками, якими послуговується індивід.

Сталі сполуки як знаки вторинної номінації серед інших мовних знаків вирізняє наявність образно-ситуативної мотивованості, безпосередньо співвіднесеної зі світоглядом етносу. На переконання В. Телії, фразеологічна одиниця подвійно співвіднесена з культурою: по-перше, образні основи фразеологізмів начебто є „ключем культурної інтерпретації”, а власне образ усвідомлює мовна спільнота відповідно до її культурної компетенції; по-друге, зовнішня форма фразеологізму – це вже „мова культури”, оскільки „буквальне” прочитання співвідносить образ зі стереотипним, еталонним чи символічно значущим для певного соціуму світосприйманням, у якому вияскравлено певну властивість, явище чи ситуацію [12, с. 251]. Дослідниця вважає, що в ідіомах часто до тропічної основи залучено символи чи еталони, які доцільно потрактувати як „квазісимволи і квазіеталони”, оскільки вони, маніфестуючи ситуацію, оприявлювану „буквальним” значенням, відіграють мовбито дві ролі: і реальне позначуване, і „ім'я, що заміщує реалію” [12, с. 92].

Значущою є модель, яка сигналізує мовцеві про те, що до її складу залучено прототипне уявлення, марковане вербалізованим символом. Проте не менш важливу роль відіграє й намір мовця, на підставі якого той обирає знак-символ, мікросимвол, факультативний знак з умовно синонімічного ряду, оскільки кожен з них має відмінну чи частково відмінну оцінність. Як зауважує О. Левченко, „... фразеологічний матеріал – ключ до експлікації прототипних репрезентацій певних об'єктів, явищ, процесів, абстрактних понять тощо. Національно-культурна інформація пов'язана з архаїчними уявленнями, звичаями, ритуалами християнства та філософськими концепціями, що переважають у певній лінгвокультурній спільноті” [9, с. 136].

Біблійна символіка посідає чи не найважливіше місце в конкретній поняттєвій, метафорично-метонімічній мовних системах. Зв'язок вербального символу з абстрактним позначуванним є стійким у певному лінгвокультурному континуумі. З'ясування повноти значення символу, як і потенціалу метафори, уможлиблює насамперед фразеологічний матеріал.

Біблійні символи є органічним складником культурної символіки, а у фразеологічній системі вони набули особливої навантаженості в морально-аксіологічній площині. Рівень

мовно-культурної компетенції визначає передусім її обізнаність із культурним сценарієм та прецедентними текстами, власне зі Святим Писанням. Як акцентує О. Левченко, „... доцільно розрізняти метафору та метонімію як принципи (метафоричні й метонімічні) творення фразеологізму загалом та метафору й метонімію як механізми символотворення (тобто на основі чого виник компонент-символ, який входить до фразеологізму” [9, с. 61]. Метафоризація біблійних власних назв зумовила їхню часткову чи повну фразеологізацію, тобто завершився процес переосмислення оніма завдяки асоціації та спричиненого нею образу. Імена персонажів Книги Книг відмінні від небіблійних тим, що вони вже є символами (навіть поза фразеологічною сполукою) певних якостей людини чи маркером певних подій і виокремлюють унікальні реалії, які не можна оприяти дескриптивно.

Фразеологізми з біблійними символами є важливими елементами культурного коду. Антропоніми й топоніми як відповідні атрибути – складники ядра прототипу, залучення таких символів до фразеологічної одиниці спричиняє згорання коду, оскільки вони обов’язково маніфестують певну „ідею”. Якщо метафоризація чи метонімізація – це механізми, на підставі яких відбуваються певні ментальні процеси, то символізація охоплює різноманітні ментальні дії, що й зумовлює створення символів. Символема-біблійоніум уже має метафоричну (рідше метонімічну) основу, а за фразеологічності її вдруже залучають до метафори. Такі символи мають неабияке значення в концептуалізації логічного та емоційного світоусвідомлення, слугують універсальним знаряддям самовияву індивіда, а засобом оформлення змісту концепту є символічна система мови.

Концепт як культурно значуще поняття посідає провідне місце в національному ментальному просторі і є кількарівневим явищем національної культури, у якому вирізняють поняттєве ядро й культурний пласт, що також виокремлено в площині власних назв. Семантичний аналіз у площинах концепт – мовний знак та мовний знак – концепт уможливує з’ясування особливостей біблійної символіки. Реконструкція концептів потребує значного культурологічного матеріалу. Найважливішим етапом такої реконструкції є окреслення механізмів, за якими вербалізовано певний концепт, для подальшої типологізації метафоричних принципів. За фразеологічним значенням ізольована стала одиниця двопланова генетично (як вільний прототип і як результат метафоризації): позначаючи типову ситуацію, фразеологізм як одиницею з узагальненим змістом послуговуються для характеристики онімічної, конкретної реалії дійсності.

Символами Святого Писання з антропонімічними й топонімічними компонентами завжди „відсилають” до відповідної прецедентної біблійної ситуації. Класифікація таких онімічних символів може бути здійснена й за рівнем їх засвоєння мовною практикою, певним показником чого є, по-перше, залучення зазначених одиниць до філологічної традиції, а по-друге, до фразеологічного фонду. Сталі сполуки з біблійними антропонімами *Сарриних років дожити, жезл Аарона розцвів* функціонують у художньому стилі, проте до загальнонародного дискурсу їх не залучено. Інші ж повністю фразеологізувалися, але їх корпус також неоднорідний, зокрема в українськомовній практиці сполука *приносити жертву Молоху* (жертвувати людським життям, символ жорстокої, неблаганної сили) [6, с. 72], вочевидь, сформувалася неповністю і функціонує як структурно-семантична модель, лексичне наповнення якої ще варіюється: *Молох (чогось) вимагає жертви*. Залежно від життєво-ціннісних орієнтирів соціуму ця одиниця потребує конкретизації семантичного ядра вислову (Молох), яке значеннєвому варіюванню не підлягає: *Молох війни, Молох тоталітаризму, Молох гонки озброєння, Молох православно-го фашизму, Молох рашизму* тощо. Як зазначав Дж. Лакофф, „... із простих пропозицій можуть бути утворені складні під час застосування різних механізмів поєднання” [7, с. 371].

Семантичну цілісність фразеологізованої одиниці зумов-

лює її фразеологічне значення, закріплене за всіма складовими одиницями, завдяки повному чи частковому переосмисленню, деактуалізації компонентів прототипу, що спричинені здебільшого метафоричним переосмисленням об’єкта метафоризації, підставою якого є асоціат з відповідним образом, мотивованим не окремим компонентом, а всім словесним комплексом, що зазнає фразеологізації. На думку А. Пікалової, „... фразеологізми виявляють своє специфічне узагальнено-цілісне стійке фразеологічне значення. Як продукт вторинного семіозису, готове словосполучення (переважно) використовується для позначення іншого змісту, фразеологічні одиниці засвідчують транспозицію сем у лексемах-компонентах, вирізняються ускладненою семантичною структурою і домінують в ній конотативного компонента, способом представлення внутрішньої форми, енциклопедичної інформації й негацією переважної більшості фразем” [10, с. 69].

На відміну від вільного словосполучення позначуваному фразеологічною одиницею фрагменту реальної дійсності притаманна нерозчленованість, тому під час фразеологізації відбувається не механічне поєднання, а складна інтеграція кількох найменувань у цілісну, єдину референцію. Наприклад, сюжетний біблійний фразеологізм *вифлеємська зірка* є особливим символом народження Ісуса Христа. Вочевидь, автор Євангелія застосував метафору, яка вможливила виокремлення значущості такого євангельського сюжету. Віддавна вірили, що кожна людина має свою зірку, яка спалахає в момент її народження та згасає в момент смерті. Вифлеєм (скромне поселення іудеїв) зажив вічної слави як місце Різдва Христового. У сучасній мовленнєвій практиці його запаспортизовано з нівельованою семантикою: *знамення* [5, с. 243]; *провідна зірка* (про кого-, що-небудь, що вказує, визначає напрям, шлях) [11, с. 576]; *основний напрям* (до мети); *провідна ідея*; *приклад для наслідування* [3, с.65]. Отже, фразеологізація – завжди спонтанний процес, не орієнтований ні на жодні регулярні семантичні правила добору й комбінації слів.

Біблійоніми є ядром фразеологічного образу, домінують „інгредієнтом”, оскільки моделюють семантику всієї усталеної сполуки, мотивовану біблійними оповідями, і виокремлюють різноманітні риси та ознаки свого денотата. Антропонімічні основи у структурі біблійного фразеологізму набули символічного значення ще до процесу фразеологізації. Особливість фразеологічної семантики з біблійними символами полягає в її двоплановості: по-перше, значення такої одиниці ускладнено певним, „семантичним додатком” (за термінологічним апаратом С. Шулежкової); по-друге, генетичним зв’язком із джерелом. Семантику таких одиниць сформовано в біблійному контексті завдяки конденсації змісту всього тексту, який переважно детермінує біблійні звороти з онімічними символами: 1) лише семантично, тобто зворот лексично і структурно сформовано поза текстом завдяки „згущенню” його змісту (*світло фаворське, купель сілоамська, саронська (долина) лілея (троянда), єгипетська робота* тощо); 2) і лексично, і семантично, тобто фразеологізм має в тексті прототип, на підставі вихідної семантики якого сформовано нове значення вислову, напр.: *ветхий Адам, Содом і Гоморра, цариця Савська, вавилонська блудниця* тощо).

Символіка компонентів біблійних фразеологізмів може бути первинною (як залишок давнього, добіблійного народного мислення, народної мудрості), тобто одиниці наявні вже в тексті Святого Писання, і вторинною – тобто номені виникли внаслідок „згущення” біблійного сюжету (насамперед біблійні онімічні символи). Залучаючись до процесу фразеологічної інтеграції, деякі з них втрачають певні ознаки, натомість набуваючи нових. У складі фразеологізмів семи слів-компонентів підлягають фразеологічній транспозиції. Як зазначає М. Алефіренко, завдяки вибірковості, актуалізації й перегрупуванню сем виникає нова ієрархічна залежність елементарних смислових компонентів: колишні архісеми згасають або повністю зникають, диференційні ж семи, що перебували на периферії семантичної структури слова, можуть

актуалізуватися, виокремлюючи фразеологічне значення [1, с. 117]. Розвиток символічних значень біблійних передусім зумовлений не поняттєвою семантикою, а фоновою; гносеологічні засади символічного значення антропонімів і топонімів – потребою не так відбивати реалії, як оприявлювати суб'єктивно-модальне ставлення до них.

Отже, процес збагачення семантичного потенціалу поступовий, наслідком якого є розширення значеннєвої площини біблійних символів, що й спричиняє їхню фразеологізацію. Антропоніми й топоніми концентрують усю семан-

тику фразеологічної одиниці, завдяки їй транслюють образно-метафоричне значення вислову. У текстах Писання такі символи маніфестують морально-етичні ідеї. Вочевидь, в українськомовній вербалізації світу мають вияв лише значущі символи, напр.: *Новий Єрусалим, Вавилон Великий, єреміада, служити мамоні, гісна вогненна, зірка Давида* тощо. У фразеологічній одиниці біблійним антропонімам і топонімам, як маркерам заповітних реалій і духовних настанов, притаманний особливий статус імені-символу, за яким закріплено узагальнені поодинокі уявлення.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алефіренко М.Ф. Теоретичні питання фразеології/ М.Ф. Алефіренко. – Х. : Видавництво Харківського державного університету, 1987. – 137 с.
2. Баранов А.Н. Введение в прикладную лингвистику / А.Н. Баранов. – М. : Едиториал УРСС, 2003. – 360 с.
3. Бетехтина Е.Н. Фразеологические библеизмы с ономастическим компонентом в современном русском языке (на фоне английского) : дисс. ... канд. филол. наук : 10.02.01 / Бетехтина Екатерина Николаевна. – СПб., 1995. – 226 с.
4. Біблія або Книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту / переклад проф. Івана Огієнка. – К. : Українське Біблійне Товариство, 2002. – 1375 с.
5. Грановская Л.М. Словарь имен и крылатых выражений из Библии : около 400 имен ; более 300 крылатых выражений / Л.М. Грановская. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : ООО „Издательство АСТ”, ООО „Издательство Астрель” 2010. – 383 с.
6. Коваль А.П. Спочатку було Слово : Крилаті вислови біблійного походження в українській мові / А.П. Коваль. – К. : Либідь, 2001. – 312 с.
7. Лакофф Дж. Женщины, огонь и опасные вещи: Что категории языка говорят нам о мышлении / Дж. Лакофф ; пер. с англ. И.Б. Шатуновского. – М. : Языки славянской культуры, 2004. – 792 с.
8. Левченко Е.П. Прототипический аспект фразеологической символики / Е.П. Левченко // Русская филология. Украинский вестник. – Х., 1999. – № 3/4. – С. 27–32.
9. Левченко О.П. Символы у фразеологических системах украинской та російської мов : лінгвокультурологічний аспект : дис. ... доктора філол. наук : 10.02.01 ; 10.02.02 / Левченко Олена Петрівна. – Львів, 2007. – 443 с.
10. Пікалова А.О. Вербалізація концепту *людина* в поетичних текстах Михайла Стельмаха : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Пікалова Анна Олексіївна. – Х., 2008. – 242 с.
11. Словник української мови : в 11 тт. / АН УРСР. Інститут мовознавства ; за ред. І.К. Білодіда. – К. : Наукова думка, 1972. – Т. III. – 416 с.
12. Телия В.Н. Русская фразеология : Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты / В.Н. Телия. – М. : Школа „Языки русской культуры”, 1996. – 288 с.
13. Шулежкова С.Г. Крылатые выражения русского языка, их источники и развитие / С.Г. Шулежкова. – Челябинск : Факел, 1995. – 222 с.

REFERENCES

1. Alefirenko, M.F. Theoretical questions of phraseology. – Kh. : Publishing house of Kharkov State University, 1987. – 137 p.
2. Baranov, A.N. Introduction to applied linguistics. – M. : Editorial URSS, 2003. – 360 p.
3. Betekhtina, E.N. Phraseological biblicisms with onomastic component in the modern Russian language (compared to English) : dis. cand. philol. sc. : 10.02.01. – SPb., 1995. – 226 p.
4. Bible or the Scriptures or the Old and New Testament / trans. prof. Ivan Ohienko. – K. : Ukrayinske biblijne tovarystvo, 2002. – 1375 p.
5. Granovskaya, L.M. Dictionary of names and sayings from the Bible: about 400 names; more than 300 aphorisms. – M. : LLC "Publishing house AST", LLC "Publishing house Astrel", 2010. – 383 p.
6. Koval, A.P. In the beginning was the word: Sayings of biblical origin in Ukrainian language. – K. : Lybid, 2001. – 312 p.
7. Lakoff, J. Women, Fire and Dangerous Things: What Categories of language tell us about thinking. – M. : Languages of Slavic culture, 2004. – 792 p.
8. Levchenko, E.P. Prototypical aspect of phraseological symbols // Russian philology. Ukrainian Herald. – Kh., 1999. – № 3/4. – P. 27–32.
9. Levchenko, O.P. Symbols in phraseological systems of Ukrainian and Russian languages: linguoculturalogical aspect: dis. dr. philol. sc.: 10.02.01 ; 10.02.02. – Lviv, 2007. – 443 p.
10. Pikalova, A.O. Verbalization of concept *man* in Mykhajlo Stelmakh's poetic texts: dis. cand. philol. sc. : 10.02.01. – Kh., 2008. – 242 p.
11. Dictionary of Ukrainian language: 11 vols.. – K. : Naukova dumka, 1972. – Vol. III. – 416 p.
12. Teliya, V.N. Russian Phraseology: Semantic, pragmatic and linguoculturalogical aspects. – M. : Shkola „Languages of Russian culture”, 1996. – 288 p.
13. Shulezhkova, S.G. Sayings of the Russian language, their sources and the development. – Chelyabinsk : Torch, 1995. – 222 p.

Revisiting the status of biblical symboleme in the semantic plane of phraseological units

O.O. Reshetnyak

Abstract. The topic issue of status of biblicalsymboleme in the semantic plane of phraseological units is elucidated in the article; the basic approaches to their classification are analyzed; the features of phraseologized symbols as markers of axiological semantics in modern Ukrainian linguoculture are also defined.

Keywords: Bible, symbol, symboleme, linguoculture, phraseology, phraseologized units